

УДК 944 (477) "19/20"

ГАЙДАЙ О.М., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Гайдай Ольга Михайлівна (1970 р.н.) У 1993 році з відзнакою закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Заступник декана факультету політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, лауреат Миколаївської обласної культурологічної премії ім. М. Аркаса. Коло наукових інтересів: *історія України, історія Росії, історія освіти.*

СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНО- ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ (НА МАТЕРІАЛАХ ПРЕСИ 1905-1914 РР.)

Автор, використовуючи матеріали української преси початку ХХ століття, аналізує питання становлення системи національної освіти України в контексті історично-цивілізаційного розвитку.

The author, using materials of the Ukrainian press of beginning of XX century, analyses the question of becoming of the system of national community of Ukraine in a context historically civilization to development.

Система національної освіти є в більшості своїй відображенням та породженням цивілізації. Такий своєрідний діхотомічний поділ пов'язаний з тим, що Україна не ідентифікується в межах однієї цивілізації.

У ХХ столітті сформувалася спеціальна наукова дисципліна – цивілізаційна теорія. Вона базується на ідеї про те, що в ході історичного розвитку на земній кулі формується обмежена кількість особливих стратегій людського буття, які відрізняються одна від одної. Кожна з них, домінуючи на визначеній, вельми значній території, виявляється чинником, що задає весь лад життя. Це і є локальна цивілізація. Як приклад можна привести західнохристиянську або євроатлантичну, східноєвропейську або православну, ісламську, індійську, латиноамериканську цивілізації.

Цивілізації формуються на певній стадії розвитку людства, коли виникають міста, писемність, з'являється держава. Реально світова цивілізація є цілісністю локальних цивілізацій,

що взаємодіють між собою. Локальні цивілізації постійно конкурують за людей, територію і ресурси, а в сумі складають ціле культури людства.

Цивілізаційна приналежність конкретного суспільства легко фіксується уважним спостереженням. Життя давало уважній людині урок: цивілізаційний кордон може проходити через територію однієї країни. Виникає питання: яким чином самозберігаються цивілізації? Як їм вдається відтворювати себе, протистояти зовнішньому тиску, відповідати на виклики історії? Відповідь на ці питання підводить нас до поняття "ментальність", яке часто вживається останнім часом. У спільному сенсі під ментальністю розуміють стиль або тип мислення, що впливає на всі наші дії. Ментальність вирається з молоком матері, є чимось природним і єдино можливим і не рефлексується. Ментальність – це не те, що ми думаємо, у тому числі і з приводу самих себе, а те, що задає характер нашого мислення. Ментальність забезпечує стійкість

системоутворюючих ознак, які в культурології називаються культурним ядром. Тим самим вона забезпечує збереження самототожності цивілізації і оформляє канал еволюції культури. Конкретна цивілізація виникає в той момент, коли складається стійка ментальність. При цьому суспільство, що переживає цивілізаційний синтез, переходить з аморфного в структурований стан, стає стійким до зовнішніх дій. Цивілізація розвивається, відповідає на виклики історії. В процесі цього розвитку ментальність може переживати значні структурні переміщення, які дозволяють адаптувати суспільство і культуру до умов, що радикально змінюються. Коли ж ментальність вичерпує можливості подальшого розвитку і втрачає адаптивність – тобто перестає працювати як ефективний механізм, що забезпечує виживання людини в умовах, що змінилися, – цивілізація згасає. Її населення і територія можуть бути “розібрані” сусідніми цивілізаціями, або стати полем наступного цивілізаційного синтезу.

Сьогодні серед частки академічної і інтелектуальної еліти України є розуміння масштабу завдань і усвідомлення того, що необхідний саме цивілізаційний проект розвитку. У країні є інтелектуали, які свідомо працюють у цьому напрямку.

На початку ХХ століття преса виступала в ролі не лише суспільного носія ідей, але й їх генератора [1]. Об’єктом дослідження стали українські газети та журнали, які видавалися в Російській імперії з 1905 по 1914 роки та збереглися до сьогодні. Предметом – вплив розвитку української преси на становлення системи національної освіти в історично-цивілізаційному аспекті.

Безумовно періодика є важливим історичним джерелом для вивчення системи національної освіти початку ХХ ст. Вона виступає як носій певної інформації, як історичний факт, як “сховище” інших видів джерел [2]. У процесі піднесення системи національної освіти на якісно новий рівень, звернення до досвіду її становлення та розвитку на сторінках періодичної преси 1905-1914 рр. є актуальним.

1905-1914 роки при висвітленні проблеми розвитку системи національної освіти на сторінках української преси обрані не випадково. Саме цей період обумовлений бурхливим ростом української преси, але історично-цивілізаційний аспект не став ще предметом ретельного дослідження сучасними науковцями. Час з 1905 по 1914 роки можна назвати новим періодом української преси, тому що саме в цей час була легалізована де факто українська мова як мова наукових творів, переважно у сфері гуманітарних наук.

Напрочуд швидке зростання проявів української культури висунуло питання розвитку системи національної освіти на політичну арену.

Серед українських видань, що почали виходити протягом 1905–1906 років та приділяти увагу питанням освіти, передусім, слід назвати “Украинский вестник” (1906 р., періодичне видання Української думської громади Першої Державної Думи), “Вільну Україну” (1906 р., м. С.-Петербург), “Тромадську Думку” (1906 р., м. Київ), “Нову громаду” (1906 р., м. Київ), “Рідний край” (1905 р., м. Полтава). Україномовні газети Одеси пов’язані з діяльністю одеської “Просвіти”: це – “Народное дело” (1 січня 1906 р.), “Народна справа” (з 8 січня 1906 р.), де подається інформація про різні події, що сталися як в Україні, так і у Російській імперії в цілому, публікується промова заступника голови Просвіти” Д. Шелухіна на першому українському віче в Одесі [3]. Вже 5 лютого 1906 р. починає видаватися газета “Вісті”.

У 1907–1914 рр. з’явилася значна кількість періодичних видань, де висвітлювалося життя вчителів, школи та стан і розвиток педагогічної науки: у Львові – “Учитель”, “Науковий додаток до Учителя” (1911-1914), “Луна” (1907), “Наша школа” (1909-1916), “Учительське слово” (1912-1914), у Вашківцях на Буковині – “Промінь” (1904-1907), у с. Мамаївці, теж на Буковині, – “Каменярі” (1909–1914), у Коломиї – “Прапор” (1908-1912), у Станіславі – “Український учитель” і “Рідна школа” (1911), у Києві – “Світло” (1910-1914). Найважливішими науковими періодичними виданнями були на початку ХХ ст. “Записки Наукового товариства ім. Шевченка” у Львові та “Записки Українського наукового товариства” в Києві. У 1914 році “Українське наукове товариство в Києві” почало видавати новий журнал “Україна”. Але в Україні, що була під владою Російської імперії, серед інших видань вирізнявся своєю наполегливою працею на ниві освіти часопис “Украинская жизнь” (1912 р., Москва) [4].

Оглядаючи історію створення преси українською мовою, петербурзький журнал “Украинский вестник” відзначав, що “усі спроби створити ... орган преси для широких мас українського народу розбивались о кам’яну стіну, споруджену таємним розпорядженням 1876 року, в силу якого численні прохання із різних місць про дозвіл періодичних видань українською мовою неминуче оголошувались “не подлежащими удовлетворению”, незалежно від характеру майбутнього видання; таких нездійснених спроб за останні десятиріччя можна нарахувати декілька десятків” [5]. Загалом лише напередодні першої російської революції було відхилено 22 клопотання про дозвіл на вихід україномовних видань [6]. В цих умовах українські діячі шукають трибуну для пропаганди ідей національної освіти. “Украинский вестник”, не дивлячись на російську мову, був такою трибуною. Виходячи щотижнево, під редагуванням М. Славинського та при участі М. Грушевського, Д. Овсянко-

Куликовського, О. Русова, "Український вестник" стояв на захисті української мови та освіти. У таких статтях, як "Что такое национальность? Международное общение, "общие" и национальные языки" [7] та "Национальные языки" [8] Д. Овсяннико-Куликовського, висвітлювались проблеми виникнення та розвитку національностей. Автор зауважив, що цей процес супроводжувався творенням національної мови, яка в свою чергу, є органом національного мистецтва. На думку Д. Овсяннико-Куликовського національна мова покликана виконувати двояку місію: по-перше, національну, а по-друге організувати та прискорювати культурний обмін поміж народами. Взагалі автор засуджував "лінгвістичну" політику Росії щодо інших мов. Він вважав, що право на національність та використання рідної мови є для людини природним правом і це право повинно бути гарантовано державою. Показовою публікацією з питання боротьби за українську школу є стаття М. Дмитрієва "Нужды средней школы". У статті висвітлюється загальний погляд на становище середньої школи в Росії взагалі та в Україні особливо. Загальна русифікаторська тенденція російського уряду, намагання паралізувати зріст духовних національних сил окремих народів була покладена в основу української школи. Впродовж 250 років система русифікації в Україні носила обов'язковий характер. М. Дмитрієв писав з цього приводу: "Урядова система ігнорує основне загальнолюдське право кожної людини, кожного народу розвивати свої природні сили, прагне вбити індивідуальні особливості народів, які населяють Росію, чисто адміністративним шляхом і підвести всі народи під один загальний шаблон російського укладу з офіційним відтінком несвідомого підпорядкування так званим природним началам централістичної держави" [9].

Українські діячі усвідомлювали необхідність створення української преси як засобу боротьби за національну освіту. Наприклад М. Сумцов у листі до М. Дмитрієва у Полтаву підкреслював велику роль української преси у житті нації і вказував на необхідність видання часописів для народу рідною мовою [10]. Відомий вчений А. Кримський вважав, що всім українським письменникам слід "гуртом надрукувати... кілька заяв про значення української літератури" [11]. В результаті була складена заява "О нуждах украинской печати", яку підписали провідні діячі української культури Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, М. Могилянський, С. Сфремов та інші [12]. Вимагаючи встановити справедливість, автори звернення відзначали, що лише вільна преса може з успіхом вирішити "відповідальну справу служіння рідній країні" [13].

Прагнення до освіти, створення національної школи є визначальним для духовного та культурного розвитку нашого народу. Видатний син

України І. Огієнко писав: "Ціле громадянство мусить добре пам'ятати, що тільки рідна школа виховує національно сильні одиниці і морально міцні характери. Народ, позбавлений рідних шкіл, позбавляється тим найсильнішого двигуна свого духовного розвитку і засуджується на культурне і моральне каліцтво" [14]. Розуміючи це, українські провідні діячі не зупинилися у своїй боротьбі за українську школу.

Гострі статті, присвячені національному питанню, були також практично в кожному номері журналу "Вільна Україна" (редактор-видавець А.Я. Шабленко). В статті М.Ч. "Національні організації пролетаріату" автор зазначає, що, поширившись серед різних націй, "соціалістичний рух зазнав, так би мовити, всю природно-організуючу силу національності і шляхом непомітного, повільного, природного процесу вилився в національні організації" [15], які в свою чергу висували вимоги національного розвитку школи та освіти. В статті "Внутрішній огляд" С. Тагон висловлював думку, що Маніфест 17 жовтня видано на те, аби виявити всі небезпечні елементи для уряду. Кожен, хто виявив себе прихильником оголошених у ньому реформ, або зважувався критикувати їх, підкреслювати їх непевність і невідповідність народним потребам, кожен, хто виступав на мітингах, кожен, хто лише приймав з приязню відповідні заходи в справі організації громадських елементів, або просто не був ворогом їм – всі попали в реєстр тих, на кого спала злоба реакції. Але особливою увагою адміністрації користувались "різні автономні інституції, як от земства, городські управи. Школи позачинені – бо заарештовують учителів та учительок" [16]. У журналі "Вільна Україна" друкувались статті про політичне життя в Україні, про рішення селянських сходів, серед яких були вимоги безкоштовної української школи. Таке побажання висловили мешканці села Довгополівки Бацманської волості Роменського повіту Полтавської губернії на зібранні, яке проходило 14 грудня 1905 року [17].

У розділі "Бібліографія" журналу "Вільна Україна" подавалась інформація про різні видання, які стосувались українського життя та сприяли розвитку української освіти. Читачам цікаво було дізнаватися з цієї рубрики, наприклад, що професор Львівського університету М. Грушевський видав "Історію України" німецькою мовою, або що київська цензура дозволила надрукувати новим виданням "Читанку" для дітей, складену Хуторним. Також "Вільна Україна" друкувала матеріали про інші видання, наприклад, як от "Український огляд" – щомісячний журнал німецькою мовою, який виходив у Відні. Видавцем його був В. Яворський – український посол до Австрійського парламенту від Буковини. Метою цього журналу було давати європейським читачам звістки про

політичний і культурний рух серед українського народу, як у Росії, так і в Австрії [18]. Протягом всього свого існування журнал "Вільна Україна" боровся за вирішення національного питання взагалі, та національної школи, зокрема.

Не залишалась поза розглядом питань про національну освіту й газета "Громадська Думка" (редактором був В. Леонтович, потім – Ф.П. Матушевський, видавцем – Є. Чикаленко). "Громадська Думка" ряд статей присвячує шкільному питанню, наполягаючи на необхідності націоналізації української школи [19]. Відомий публіцист Б. Гринченко у кількох статтях під заголовком "Народні вчителі і українська школа" розвиває таке ж положення, закликає народних учителів на українській території до практичної роботи. В статтях "Хто ми, що ми і чого нам треба" [20] газета торкається недоліків національної самосвідомості в українців взагалі, – у вигляді полеміки з земляком, який заперечує особливі національні інтереси України, мотивує основні вимоги автономістів. Питання про національно-територіальну автономію як необхідну умову для культурного розвитку недержавних народів розглядається в статті "В справі автономії Польщі" [21]. Характеризуючи політику польського "кола" в Державній Думі, автор вказує, що шовіністичний та вузькокласовий характер цієї політики не повинен виключати принципову підтримку полякам зі сторони українців у питанні про автономію.

За підрахунками автора біля 30 українських видань протягом 1905-1906 років, маючи дозвіл на вихід, так і не вийшли.

У 1912 - 1917 роках (період діяльності IV Державної Думи) питання щодо української освіти набуло найбільшої гостроти. Її критичний стан примусив російський уряд розглядати його на державному рівні. Українці виступали з програмою вимог національних шкіл, викладання української мови як предмета в інших типах шкіл, допущення її до вжитку в церкві, судочинстві та адміністративних установах.

Саме в цей час і з'явився український журнал російською мовою "Украинская жизнь". Його можна було передплатити та придбати у Москві, С.-Петербурзі, Саратові, Києві, Катеринославі, Одесі, Катеринодарі, Харкові, Полтаві, Лубнах, Черкасах, Кам'янці-Подільському, Житомирі – саме ці міста відрізнялись бурхливим громадським та політичним життям на початку ХХ століття.

Ідея видавати у центрі Росії український журнал російською мовою виникла серед членів української секції московського Товариства слов'янської культури. За мету діяльності журналу було поставлено ознайомлення суспільства зі станом, розвитком та задачами українського національного руху, взагалі з життям та потребами тридцятимільйонного українського народу. Але найголовнішою метою журналу була боротьба за українську мову, становлення сис-

теми національної освіти, за законне їх існування у суспільстві.

У створенні журналу брали участь найкращі інтелектуальні сили української науки та освіти. Редакторами цього видання фактично були: видатний політичний діяч, публіцист, літературний критик та історик української літератури, постійний автор "Записок наукового товариства імені Т.Г. Шевченка" С. Єфремов та активний діяч національно-визвольного руху С. Петлюра. За п'ять років існування журналу в його виданні брали участь більше 75 осіб [22]. Проблеми української освіти завжди були пов'язані з національним питанням, і тому на сторінках журналу "Украинская жизнь" їм приділялась велика увага. Тільки за 1912 рік було надруковано понад 17 статей з цієї проблеми. Серед них були статті монографічної цінності: О. Білоусенка "Гибель "Просвіт", М. Грушевського "Україна й українство", Д. Донцова "За український університет (письмо из Галиции)", В. Дорошенка "Украинская академия наук", Є. Оленицького "Борьба за украинский университет", О. Саліковського "Судьба украинского слова", С. Черкасенка "Голос украинских учителей" та інші.

Журналісти часопису уважно стежили за перебігом подій у IV Державній Думі та своєчасно інформували читачів про діяльність депутатів української фракції з питань захисту національної школи й прав українців. Широкого резонансу з цієї проблеми набули статті О. Білоусенка "Украинский вопрос в IV Думе", С. Єфремова "Приказ жизни (к дебатам в Государственной Думе по украинскому вопросу)", П. Чижевського "Открытое письмо М.В. Родзянко от бывшего члена Первой Думы", М. Грушевського "На новом пути (по поводу думских выступлений по украинскому вопросу)" та інші. Усі ці публікації доводили, що досягнення поставлених часописом програмних цілей є цілком реальною справою для його засновників.

Питань української освіти на сторінках журналу "Украинская жизнь" безпосередньо торкались такі автори, як Я. Чепіга, С. Єфремов, В. Прокопович, О. Білоусенко, В. Садовський, П. Смуток та інші. На сторінках журналу в 1913 році з'явилась стаття Я. Чепіги "Украинский учитель и материнский язык в начальной школе". Головна мета статті – не тільки довести до широкого загалу громадськості необхідність навчання дітей рідною мовою, але й вимагати національної школи. Український вчитель завжди був наполегливим у питаннях національної освіти у російських школах в Україні. Стаття Я. Чепіги містить у собі інформацію про історію переслідування української школи. Я. Чепіга закликає всіх українських вчителів стати на захист прав дитини [23]. Автор висловлює сподівання, що Міністерство народної освіти прислухається до голосу українського вчителя, дитини, всього багатостраждального народу.

Необхідність національної освіти почали розуміти навіть деякі консервативні кола суспільства. В 1913 році було надруковано законопроект єпископа Никона про українські школи та товариства [24]. Законопроект був стислий, але в той же час дуже виразний. “Украинская жизнь” з цього приводу надрукувала статтю С. Єфремова “На текущие темы”. Автор зауважує, що поява такого документа є фактом визначним та симптоматичним, який свідчить про дійсно критичний стан української освіти [25].

Висвітлення проблем української школи не припинялось на сторінках “Украинской жизни” впродовж всього існування журналу. Стаття В. Прокоповича “Народная школа и родной язык на Украине” є виразним прикладом цього. За неї автора було звільнено з посади викладача гімназії. Не зупиняючись на історії питання, В. Прокопович зауважував, що на необхідність української національної школи звертали увагу такі установи, як Імператорська Академія наук, Харківський університет, найкращі російські педагоги (Ушинський, Корф, Вессель), педагогічні ради гімназій київського учбового округу, різноманітні вчительські товариства, міські думи (Полтавська 1905 р., Одеська 1905 р.), українські земства, південні сільськогосподарські комітети, Державна Дума, в резолюціях з’їздів (Всеросійський технічний 1903 р., загальноземський з питання народної освіти 1911 р., єпархіяльний з’їзд подільського духовенства 1906 р.), та найважливіший серед них – голос народу. Відсутність національної школи викликала рецидив

неграмотності. В. Прокопович вважав єдиним шляхом рятування “визнання необхідності школи рідною мовою і відповідності її з національними й побутовими особливостями кожної національності” [26]. Висновки В. Прокоповича мають прикладне значення для вивчення історії боротьби за українську школу. Вони відображають загальні вимоги національної освіти початку ХХ ст.

Не дивлячись на адміністративні гоніння, відсутність кваліфікованих газетних працівників, відповідно обладнаних типографій, низький стан технічного забезпечення, українська преса початку ХХ ст. мала своє коло читачів. Про це свідчить той факт, що українську пресу можна було передплатити та придбати практично в усіх великих містах Росії та України. І хоча робота по створенню широкого кола українських читачів була ще попереду, українська преса зазначеного періоду поклала початок бурхливому розвитку національної самосвідомості та сприяла процесу українізації освіти в 1921-1932 роках [27].

Специфікою цивілізаційного процесу в Україні зазначеного часу була потреба тісної співпраці з державницькими інституціями самодержавної Росії. Українські діячі усвідомлювали необхідність створення української преси як засобу боротьби за розвиток системи національної освіти. І саме українська преса 1905-1914 рр. є те універсальне джерело, котре допомагає надзвичайно якісно реалізувати поставлені задачі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довгич В.А. Система легальної преси України 1905-1907 років (спроба соціально-філософського аналізу основних тенденцій розвитку) // Журналістика, преса, телебачення, радіо. – К.: Вища школа, 1985. – Вип. 17. – С. 106.
2. Губа П.І. Преса як джерело вивчення історії національно-демократичної революції в Україні (1917-1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 29.
3. Народна справа. – 1906. – № 1. – 8 січня. – С. 1-4.
4. Гайдай О.М. Проблеми української освіти на сторінках журналу “Украинская жизнь” // Південний архів (історичні науки). – Випуск I. – Херсон, 1999. – С. 147-153.
5. Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 87.
6. Сидоренко О.І., Шудря Н.М. Нездійснені проекти україномовних періодичних видань другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. // Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо. Респ. міжвідомчий наук. збірн. – К., 1991. – Вип. 23. – С. 12.
7. Украинский вестник. – 1906. – № 11. – С. 754.
8. Там само. – № 12. – С. 818.
9. Там само. – № 13. – С. 891.
10. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 2052, оп. 1, спр. 397, арк. 1, 2.
11. Національна наукова бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. 3, спр. 37783, арк. 1.
12. Сын Отечества. – 1905. – 15 (28) марта.
13. Національна наукова бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. 170, спр. 24, арк. 1. зв.
14. Огієнко І. Наука про рідномовні обов’язки. – Львів, 1995. – С. 26.
15. Вільна Україна. – СПб., 1906. – № 3. – С. 71.
16. Там само. – С. 82.
17. Там само. – С. 119.
18. Там само. – С. 122.
19. Громадська Думка (Київ). – 1906. – № 165. – С. 168.
20. Там само. – № 158-159.
21. Там само. – № 151.
22. Гайдай О.М. Вказ. праця. – С. 147.
23. Украинская жизнь. – 1913. – № 9. – С. 35-36.
24. Рада. – 1913. – № 203.
25. Украинская жизнь. – 1913. – № 9. – С. 85.
26. Там само. – 1914. – № 4. – С. 32.
27. Борисов В.Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 61.